

Noodlot en menselijke vrijheid

Kosmos & Metafysica · Verdieping → Gevorderd

Verantwoordelijkheid binnen een causale wereld

Je krijgt kritiek en reageert scherp.

Later denk je terug aan het gesprek.

Je was moe. De woorden van de ander raakten een gevoelige plek. Je had al een moeilijke dag achter de rug.

Daarmee wordt je reactie begrijpelijker.

Maar dan verschijnt een andere vraag:

Had ik anders kunnen reageren?

En nog een moeilijkere:

Als mijn reactie voortkomt uit mijn karakter, ervaringen en omstandigheden, in welke zin ben ik er dan zelf verantwoordelijk voor?

De Stoïcijnen stonden voor een vergelijkbaar probleem.

Zij begrepen de werkelijkheid als een samenhangende orde van oorzaken. Tegelijk hielden zij vast aan het belang van oordeel, keuze, oefening en verantwoordelijkheid.

Hoe kunnen die overtuigingen samengaan?

De spanning tussen bepaaldheid en keuze

In het dagelijkse leven ervaren we verschil tussen gebeurtenissen die ons overkomen en handelingen die we zelf verrichten.

Het begint te regenen.

Dat is iets anders dan besluiten iemand te helpen.

Toch ontstaat ook dat besluit onder omstandigheden. We hebben bepaalde kennis, herinneringen, overtuigingen en mogelijkheden.

Wanneer we de causale vraag blijven stellen, bereiken we ook de persoon die kiest.

Waar komen mijn waarden vandaan?

Hoe is mijn karakter gevormd?

Waarom overtuigt dit argument mij en een ander niet?

Het probleem van vrijheid ontstaat zodra we erkennen dat ook onze afwegingen een geschiedenis hebben.

We kunnen daarom niet eenvoudig zeggen dat alles oorzaken heeft, behalve onze keuzes. Juist die uitzondering vraagt om uitleg.

Wat bedoelen we met vrijheid?

Het woord vrijheid heeft verschillende betekenissen.

We kunnen vrij zijn van opsluiting, van bedreiging of van een verplichting. We kunnen voldoende middelen hebben om mogelijkheden daadwerkelijk te benutten.

In een filosofische discussie kan vrijheid ook betekenen dat iemand bewust en vanuit eigen afweging handelt.

Een verdergaande opvatting vraagt of iemand bij exact dezelfde volledige omstandigheden werkelijk anders had kunnen kiezen.

Die vragen moeten worden onderscheiden.

Betekenis van vrijheid	Centrale vraag
Maatschappelijke vrijheid	Welke rechten en mogelijkheden heb ik?
Vrijheid tegenover dwang	Word ik bedreigd of gedwongen?
Vrijheid in mijn handelen	Kan ik begrijpen, afwegen en vanuit mijn oordeel handelen?
Een alternatief bij dezelfde omstandigheden	Had mijn keuze bij exact dezelfde volledige voorwaarden anders kunnen zijn?

Deze indeling is een modern hulpmiddel.

Zij voorkomt dat een antwoord op één vraag wordt gepresenteerd als oplossing voor alle andere.

De stoïcijnse poging

De Stoïcijnen proberen menselijke verantwoordelijkheid binnen de natuur te begrijpen.

Chrysippus maakt daarbij onderscheid tussen verschillende oorzaken. Cicero beschrijft hoe een indruk van buitenaf een rol krijgt, terwijl de instemming niet volledig aan die aanleiding wordt toegeschreven.

Het voorbeeld van een cilinder verduidelijkt dit. Een duw brengt hem in beweging; zijn eigen vorm verklaart mede hoe hij verder beweegt. [*Cicero, De fato, §39–43*](#)

Toegepast op mensen richt het onderzoek zich dus ook op degene die reageert.

Wat begrijpt hij?

Met welk oordeel stemt hij in?

Hoe is zijn karakter bij de handeling betrokken?

Zo probeert Chrysippus te laten zien waarom een handeling aan een persoon kan worden toegeschreven, ook wanneer zij oorzaken heeft.

Het probleem van het gevormde karakter

Daarmee is de moeilijkheid niet verdwenen.

Want ook de vorm van ons karakter vraagt om een verklaring.

We hebben onze opvoeding niet volledig gekozen. Veel ervaringen overkwamen ons. Zelfs het vermogen om kritiek te verdragen kan door omstandigheden zijn beïnvloed.

Daarom is de cilinder geen volledige oplossing voor de vraag naar verantwoordelijkheid.

Hij maakt vooral een onderscheid zichtbaar tussen een aanleiding en de eigen gesteldheid van wat reageert.

De filosofische vraag blijft of handelen vanuit die gesteldheid voldoende is om iemand verantwoordelijk te houden.

Een moderne naam voor de poging om verantwoordelijkheid met determinisme te verenigen is *compatibilisme*.

Dat woord helpt de richting aanduiden. Het mag niet verhullen dat er verschillende opvattingen bestaan over wat precies verenigbaar wordt geacht en waarom.

Eigen handelen hoeft niet oorzaakloos te zijn

Een mogelijke gedachte is dat een handeling alleen werkelijk van mij kan zijn wanneer zij geen oorzaken heeft.

Maar dat roept een nieuw probleem op.

Als een besluit volledig losstaat van mijn begrip, waarden en karakter, waarom zou het dan mijn besluit zijn?

Een willekeurige gebeurtenis lijkt niet vanzelf een vrije keuze.

Misschien zoeken we bij verantwoordelijkheid juist naar een betekenisvolle verbinding met de persoon.

Kon hij begrijpen wat hij deed?

Speelden zijn afwegingen een rol?

Kon hij redenen beoordelen?

Deze vragen bewijzen het compatibilisme niet. Ze maken wel duidelijk waarom oorzaakloosheid op zichzelf onvoldoende is om vrijheid te verklaren.

Epictetus en innerlijke vrijheid

Bij Epictetus krijgt vrijheid een uitgesproken ethische betekenis.

In zijn bespreking van vrijheid onderzoekt hij hoe mensen afhankelijk kunnen worden van verlangens, angst en de macht van anderen. Een hoge maatschappelijke positie garandeert volgens hem geen vrij leven.

Zijn onderzoek richt zich op de vorming van onze verlangens en oordelen. [Epictetus, *Diatriben*, IV.1](#)

Dat biedt een ander perspectief op vrijheid dan alleen het kunnen uitvoeren van iedere wens.

Iemand kan veel mogelijkheden hebben en toch voortdurend worden gestuurd door de behoefte aan goedkeuring.

Een ander kan beperktere mogelijkheden hebben en binnen die omstandigheden zorgvuldig leren afwegen.

Dat verschil is filosofisch belangrijk. Het neemt verschillen in rechten, veiligheid en omstandigheden echter niet weg.

Innerlijke vrijheid is geen vervanging voor maatschappelijke vrijheid

We moeten de stoïcijnse nadruk op het innerlijk zorgvuldig gebruiken.

Opsluiting, geweld, armoede en dwang beperken werkelijke mogelijkheden.

Het zou onrechtvaardig zijn iemand die daarmee wordt geconfronteerd eenvoudig te vertellen dat hij alleen anders moet denken.

Een hedendaagse toepassing moet daarom twee taken samen bewaren:

Onderzoeken welke ruimte iemand zelf nog heeft.

En aandacht geven aan omstandigheden die veranderd moeten worden.

Innerlijke oefening kan ondersteunen. Zij vervangt geen bescherming, rechtvaardige verhoudingen of praktische hulp.

Ook onze beoordeling van verantwoordelijkheid moet rekening houden met wat iemand daadwerkelijk kon begrijpen en doen.

Wat ligt aan ons?

Het *Encheiridion* opent met een onderscheid tussen wat aan ons is en wat niet aan ons is.

Epictetus rekent onder meer oordeel, verlangen en neiging tot handelen tot ons eigen domein. Lichaam, bezit en reputatie worden daarvan onderscheiden. [Epictetus, *Encheiridion*, §1](#)

Die formulering is sterker dan het moderne advies om alleen aandacht te geven aan wat we enigszins kunnen beïnvloeden.

Bij het lezen moeten we daarom vragen welk begrip van eigen werkzaamheid en vrijheid hij gebruikt.

Voor een praktische toepassing is ook een begrenzing nodig: wij kunnen niet op ieder moment iedere gedachte of emotionele reactie onmiddellijk kiezen.

De oefening richt zich op het leren onderzoeken van oordelen en het ontwikkelen van een zorgvuldiger houding.

Dat proces vraagt tijd.

De eerste reactie en wat daarna gebeurt

Stel dat iemand een opmerking maakt die je als beledigend ervaart.

Er ontstaat spanning. Misschien merk je direct de neiging om terug te slaan met woorden.

Daarna zijn verschillende handelingen denkbaar.

Je vraagt wat de ander bedoelt.

Je stelt een grens.

Je reageert scherp.

Je besluit later op het gesprek terug te komen.

In de praktijk lukt die afweging niet altijd even goed.

Het helpt daarom om achteraf nauwkeurig te kijken naar het verloop, zonder iedere eerste reactie tot een bewust besluit te verklaren.

Welke gedachte kreeg overtuigingskracht?

Wanneer ontstond een mogelijkheid om opnieuw te kijken?

Wat had je nodig om die mogelijkheid beter te benutten?

Zo wordt vrijheid een onderwerp van oefening en onderzoek.

Verantwoordelijkheid vraagt om onderscheid

Niet iedere ongewenste uitkomst is het gevolg van verwijtbaar handelen.

Iemand kan zorgvuldig hebben gewerkt en toch een fout maken door informatie die niet beschikbaar was.

Iemand anders kan belangrijke signalen hebben genegeerd.

Ook dwang, onbegrip en feitelijke mogelijkheden kunnen verschillen.

Daarom is verantwoordelijkheid geen eenvoudige optelsom van resultaat en schuld.

We moeten onderzoeken wat de persoon wist, kon overzien en kon doen.

Dat is een hedendaagse uitwerking van de vraag naar toerekening. Zij vraagt meer dan alleen vaststellen dat een handeling oorzaken had.

De kwaliteit van die oorzaken en de betrokken vermogens doen ertoe.

Begrijpen zonder alles goed te praten

Een verklaring kan ons helpen minder oppervlakkig te oordelen.

We ontdekken bijvoorbeeld dat achter een reactie angst, een misverstand of een langdurige gewoonte schuilgaat.

Toch blijft de vraag of het gedrag rechtvaardig was.

Wie iemand heeft gekwetst, kan zijn reactie begrijpen en tegelijk erkennen dat herstel nodig is.

Daar ligt een praktische vorm van verantwoordelijkheid.

Wat moet ik nu erkennen?

Welke schade kan ik beperken?

Welke gewoonte wil ik onderzoeken?

Hoe voorkom ik dat mijn uitleg een excuus wordt om niets te veranderen?

Zelfonderzoek krijgt betekenis wanneer het gevolgen heeft voor ons handelen.

Oefening behoort tot de causale wereld

Wanneer gedrag door omstandigheden wordt gevormd, kunnen onderwijs, gesprekken en oefening zelf deel uitmaken van verandering.

Reflectie staat niet buiten de natuur.

Een nieuw inzicht kan invloed krijgen. Een duidelijke afspraak kan een terugkerend conflict verminderen. Een geoefende handeling kan gemakkelijker beschikbaar worden.

Daarom maakt een causaal wereldbeeld ontwikkeling niet vanzelf zinloos.

De praktische vraag wordt welke voorwaarden verbetering ondersteunen.

Dat vraagt soms individuele inspanning, soms hulp van anderen en soms verandering van de omgeving.

Ook verantwoordelijkheid kan zo op de toekomst worden gericht: niet uitsluitend vaststellen wie schuld heeft, maar onderzoeken wat zorgvuldig vervolg mogelijk maakt.

Aanvaarding is geen ontslag van verantwoordelijkheid

Het gebeurde behoort inmiddels tot het verleden.

We kunnen dat erkennen zonder onze handeling goed te keuren.

‘Zo is het gegaan’ is een vaststelling.

‘Daarom hoef ik niets te herstellen’ is een aanvullende conclusie waarvoor een eigen rechtvaardiging nodig is.

Juist het erkennen van wat werkelijk is gebeurd, kan duidelijk maken welke taak er nu ligt.

Een fout toegeven.

Een gesprek voeren.

Een afspraak veranderen.

Hulp zoeken bij een terugkerend patroon.

Aanvaarding en verantwoordelijkheid kunnen daarmee samen optrekken.

Wat blijft filosofisch open?

De stoïcijnse benadering biedt een manier om menselijke werkzaamheid binnen een causale wereld te begrijpen.

Maar zij beëindigt de discussie niet.

Is handelen vanuit je eigen oordeel voldoende voor verantwoordelijkheid wanneer ook dat oordeel bepaald is?

Welke betekenis geven we aan het vermogen anders te handelen?

Hoe zwaar moeten omstandigheden en karaktervorming meewegen?

En welke vorm van vrijheid is nodig voor een rechtvaardige beoordeling?

Deze vragen verdienen afzonderlijke argumenten.

We hoeven ze niet eerst definitief op te lossen om in het dagelijks leven al zorgvuldiger te onderzoeken hoe we handelen.

Wel moeten we vermijden dat praktisch nut wordt voorgesteld als bewijs van een metafysische theorie.

Een filosofische oefening

Kies een situatie waarin je dacht:

Ik kon niet anders.

1. Beschrijf het verloop

Wat gebeurde er?

Wat deed je?

Welke gevolgen had dat?

2. Onderzoek de betekenis van ‘niet kunnen’

Was er fysieke verhindering?

Dwang?

Gebrek aan informatie?

Of voelde een andere reactie vooral moeilijk, spannend of ongebruikelijk?

Maak geen aannames waar onderzoek nodig is.

3. Bekijk je oordeel

Welke overtuiging maakte je reactie begrijpelijk?

Dacht je bijvoorbeeld dat je gezag moest beschermen of onmiddellijk moest antwoorden?

4. Benoem je werkelijke mogelijkheden

Welke handelingen waren toen uitvoerbaar?

Wat zie je pas achteraf?

Achteraf meer weten betekent niet automatisch dat je het eerder had moeten weten.

5. Onderzoek verantwoordelijkheid

Wat kun je erkennen?

Wat vraagt om herstel?

Waar past ook begrip voor je beperkingen?

6. Bereid verandering voor

Welke oefening, ondersteuning of afspraak kan een volgende keer verschil maken?

Kies één concrete stap.

Deze oefening onderzoekt handelingsruimte. Zij bewijst niet dat iemand bij exact dezelfde volledige omstandigheden anders had kunnen kiezen.

Een dagelijkse oefening

Vraag jezelf bij een belangrijk moment:

Wat overkomt mij hier?

Welke afweging maak ik?

Welke ruimte is werkelijk beschikbaar?

Wat is een redelijke volgende handeling?

Kijk later terug op wat hielp en wat nog oefening vraagt.

In het kort

De Stoïcijnen plaatsen menselijke keuzes binnen de causale orde van de natuur.

Zij proberen verantwoordelijkheid te begrijpen vanuit onze eigen oordelen, verlangens en gesteldheid, zonder daarvoor een oorzaakloze wil te veronderstellen.

Epictetus onderzoekt daarnaast vrijheid als een ethische ontwikkeling: minder afhankelijk worden van verkeerde oordelen en dwingende verlangens.

Een moderne toepassing moet ook rekening houden met dwang, kennis, mogelijkheden en maatschappelijke omstandigheden.

De filosofische spanning blijft bestaan. Zij kan aanleiding geven tot nauwkeuriger zelfonderzoek.

Een vraag om te bewaren is:

Welke ruimte heb ik om mijn handelen te onderzoeken, verantwoordelijkheid te nemen en een andere reactie te leren?

Primaire bronnen

Cicero — *De fato*, §39–43

Over Chrysippus' onderscheid tussen oorzaken en het voorbeeld van de cilinder. Cicero bespreekt de argumenten binnen een kritisch filosofisch debat. [Lees *De fato* in vertaling](#).

Epictetus — *Diatriben*, IV.1

Over vrijheid, afhankelijkheid van verlangens en de betekenis van filosofische vorming. [Lees boek IV, hoofdstuk 1](#).

Epictetus — *Encheiridion*, §1

Over het onderscheid tussen wat aan ons is en wat niet aan ons is. [Lees het *Encheiridion*](#).

De voorbeelden, begripsindeling en oefeningen zijn moderne toelichtingen. De leer van Chrysippus en de ethische vrijheidsopvatting van Epictetus worden met elkaar verbonden zonder ze als één identieke argumentatie voor te stellen.

Verder lezen binnen De Weg van de Stoa

Causaliteit en determinisme

Over oorzaken, bepaaldheid en voorspelbaarheid.

Heimarmenê — Noodlot

Over de samenhangende orde van gebeurtenissen.

Prohairesis — Morele keuze

Over het vermogen tot oordeel en keuze.

Synkatathesis — Instemming

Over het onderzoeken en aannemen van indrukken.

De drie disciplines van Epictetus

Over verlangen, handelen en instemming als oefengebieden.

Avondreflectie

Over leren van het eigen handelen.